

Тема на дисертацията: Конникът в древната българска култура

Докторант на редовна подготовка в НБУ

Научен ръководител: доц. д-р Оксана Минаева

52

Динамика на научната гледна точка в изследването на мадарския релеф

Александър Алексиев

Ключови думи: Мадарски конник, историография на проучванията

В българската ранносредновековна културна действителност централен по значение паметник е монументалният релеф от Североизточна България, намиращ се в Националния историко-археологически резерват „Мадара“, в близост до старата българска столица Плиска. Той е известен под името „Мадарски конник“. Представлява композиция, включваща изображенията на конник, лъв и куче, изсечена върху отвесен скален масив на 23 метра височина. Обектът е обявен за паметник на световното културно наследство и е поставен под закрилата на ЮНЕСКО (1979 г.).

Културната значимост на Мадарския релеф като базов художествен факт на ранносредновековна България предопределя търсенето на вътрешното му съдържание в пряка връзка с обществения идентитет. Колебанията върху въпроса за българската етногенеза и природата на културната традиция, излъчила тази композиция, не позволява постигането на достатъчна тълкувателна пълнота. Естеството на изследователския акумулативен процес в науката, особено в интердисциплинарния подход, създава възможността с времето да се изявяват нови гледни точки, които да предложат път за решение при определени теоретични проблеми. Релефът от Мадара се оказва такъв културен казус. Проучванията му протичат в няколко основни етапа, които могат да бъдат условно обобщени като: I – *начален етап* (след 1872 г.); II – *изследователски проучвания* 1924-1934 г. – сборникът „Мадара“; III –

53

изследвания на научната експедиция 1954-1956 г. – сборникът „Мадарският конник – проучвания върху надписите и релефа“ и разработките до 1989 г.; IV – нов период (след 1989 г.) – интердисциплинарни данни и интерпретации.

54 След откриването на този паметник за науката през 1872 г. от унгарския изследовател Феликс Каниц във времето са правени редица опити за определяне на паметника като принадлежащ към различни културни традиции.

Константин Иречек посещава Мадара през 1884 г., като установява, че надписите около релефа са на гръцки език, а не на латински, както е предположил първоначално Ф. Каниц от наблюденията си с далекоглед. Иречек смята, че паметникът е от римската епоха (Късната античност) и е „тракийски конник“. (Иречек, К. 1884, 869)

Братята археолози Карел и Херман Шкорпил, които се ангажират в проучванията, също смятат първоначално, че Мадарският релеф е изображение на „тракийски конник“. След издигането на специалното скеле през 1895 г. първият е на мнение, че изображението е българско – на Крум.

Второ скеле е издигнато през 1905 г., като тогава е направена гипсова отливка на паметника.

Византологът Фьодор И. Успенски също допуска, че конната фигура изобразява български владетел – Крум или Омуртаг. (Успенский, Ф. 1901, 228)

При повторното си завръщане в проблематиката по Мадарския релеф през 1932 г., осъществено в статията „Мадаро-могилското плато“, откривателят на Плиска – Карел Шкорпил, вече смята, че това не е българско средновековно изкуство, а е изображение на Дарзалас, хтоничен трако-гетски бог от римско време. (Герасимов, Т. 1956, 116-119)

Срещу такова мнение се обявява виенският изкуствовед от полски произход Йозеф Стржиговски с една кратка бележка. Той пръв посочва близост на Конника от българския релеф със сасанидските скални релефи (ил. 2) от Накш-и-Рустам. (Strzygowski, J. 1910, 376)

През 1919 г. Богдан Филев е твърдо убеден, че Мадарският релеф е паметник на старобългарското изкуство от Ранното средновековие.

С издигането на ново скеле до релефа през 1924 г. започва нов етап в проучването. Проф. Гаврил Кацаров описва дрехата и стре-

мето на ездача. (Кацаров, Г. 1925, 27) Той също отхвърля обяснението на релефа като „тракийски конник“ и изтъква сходство му със сасанидските образци, предполагайки, че изображението е на Крум. Тези позиции в общи линии споделя и Геза Фехер.

Кръстьо Миятев взема отношение върху стила. (Миятев, Кр. 1928/1929, 90) Той също възприема, че изображението на конника е българско и е изпълнено в чест на Крум. (Миятев, Кр. 1930, 37) Миятев споделя анализа на Г. Кацаров за разликите с иконографската схема на „тракийския херос“. Той възприема изобразителните аналогии с Изтока (по Стржиговски), но отбелязва, че *проблемът със смисъла остава*. (Миятев, Кр. 1930, 42-45) Миятев прави коментар на монархическата власт при сарматския свят (и в Боспор), като изтъква представата за царя конник.

55 Андрей Протич обобщава основанията на „сасанидската теория“ в културна кореспонденция с цялостния български архитектурен комплекс Мадара. В аргументацията се изтъква и общият ловен сюжет с този на сасанидските съдове. (Протич, А. 1926/1927, 211-212; 214)

Руският историк по византийско изкуство Никодим Кондаков изтъква важноста на изобразеното стреме в релефа като определящ епохата на Ранното средновековие. Той също приема старобългарската природа на Мадарския релеф и общата му културна връзка със сасанидските произведения. (Кондаков, Н. 1929, 86-90; 129-131)

След 1930 г. Мадарският релеф е възприеман като символ на българската държавност. Проучванията, проведени през 1924 г., са публикувани в сборник „Мадара“ I през 1934 г. В него са разгледани различните тълкувания на релефното изображение.

Конният сюжет се оказва основната причина, върху която е възможно допускането за формално отношение с „тракийския херос“. Структурирането обаче е коренно различно (ил. 3). Оброчните тракийски плочки от Античността са иконографски изпълнени в три основни типа. Мадарският релеф не отговаря на нито един от тях. Този факт го поставя извън тракийския тип изобразителност. (Филев, Б. 1934, 260-261)

Що се отнася до релефите от римската епоха, всички те са придружени от *пояснителни надписи* за изображението, особено застъпени при оброчните релефи. При Мадарския релеф няма такъв надпис. Друг античен проблем е оформянето на изобразителното поле

при римската художествена традиция чрез своеобразно *рамкиране*. Няма такова в българския релеф. (Филов, Б. 1934, 262)

Изобразителната логика на композицията също е в отклонение от нормите на античната „ловна сцена“, поради което Филов определя Мадарския релеф като произведение, спадащо към ранносредновековното т.нар. „варварско изкуство“. (Филов, Б. 1934, 263) Той споделя, че на този етап все още „не може да се установи едно окончателно мнение за датата и значението за този извънредно важен за нас паметник“. (Филов, Б. 1934, 255)

§§§

След 1944 г. културно-историческото експониране на българското начало претърпява политическа редакция, свързана с наложените в обществото идеологически изисквания.

През 1948 г. (21 февруари, 6 и 13 март) – по време на проведената в БАН „Дискусия за състоянието и задачите на българската археология“ – се чуват критики и обвинения в ненаучност. Изключителното значение, отделно на древните българи, е заклеено като „антиславянско“. При обсъждането на релефа се отхвърля „сасанидската теория“ на Й. Стржиговски. Тодор Павлов споменава Мадарския конник като обект на едно *шовинистично* осмисляне. Александър Бурмов е с мнение, че прабългарите не биха могли да излъчат традиции в монументалните форми. Дискусията приема резолюция за *незабавна ревизия* на досегашните ненаучни теории и възгледи с цел да се отстранят „фалшификациите“.

За Мадарския релеф е организирана специална дискусия в БАН (25 юни, 2 и 26 юли 1948 г.). Като докладчик в нея, историкът Всеволод Николаев развива нова хипотеза – че паметникът е от времето V-IV век пр.н.е. и изобразява персийския цар Дарий I Хистасп. Той смята, че това изкуство не може да се свърже с чергарската природа на Аспаруховата орда. (Живкова, Н. 2008, 243-259) Година по-късно В. Николаев публикува своето тълкуване на Мадарския релеф. (Николаев, В. 1949, 42)

През 1949 г. Димитър Крънджалов, който се занимава с текстовете около релефа, отрича прочитите на надписите около изображението, направени дотогава, наричайки ги *фантазия*. (Крънджалов, Д. 1948/49, 18-32)

Срещу това схващане реагира Ст. Станчев (Ваклинов), позовавайки се на гипсовата отливка (1905 г.) и фотографиите. След няколко години Д. Крънджалов отрича и българския произход на Мадарския релеф, връщайки проблематиката към представата за „тракийския херос“ в старите позиции на К. Иречек и К. Шкорпил, а надписите отнася към III-IV век. (Крънджалов, Д. 1953, 203; 213; 233)

През 1950 г. Мадарският релеф е изваден от изобразителните материали на учебника за XI клас. Същата година е отречено цялото научно творчество на Богдан Филов. (Живкова, Н. 2008, 243-259)

Съветската наука следи процесите в българските научни среди. През 1952 г. е издадена напътстваща статия на ръководителя на Сектора по българска история при Съветската академия на науките С. А. Никитин. В нея той дава рамо на „персийската хипотеза“ на Всеволод Николаев (за Дарий I) за Мадарския релеф, negliжирайки българската хипотеза. Никитин подчертава: „В областта на духовната култура славяните стояли по-високо от българите“. (Никитин, С. 1953, 51-77)

През лятото на 1954 г. е иницирана широка изследователска експедиция от БАН. Проучванията навлизат в друг стадий. Учат над тридесет специалисти. Издига се ново скеле под Мадарския релеф. Резултатите от работата са публикувани през 1956 г. Те доказват категорично **българския културен произход на релефа и надписите**. Тълкуването на В. Бешевлиев за Конника като изображение на Тервел се възприема на този етап. Така през 1954 г. Мадарският релеф е отново припознат като български, а през 1955 г. се появява в учебниците. (Живкова, Н. 2008, 243-259)

Сборникът от 1956 г. с изследванията на Мадарския релеф (1954 г.) включва статии на Велизар Велков, Георги Михайлов, Веселин Бешевлиев, Тодор Герасимов, Иван Венедиков и Станчо Станчев (Ваклинов).

Статията на Ив. Венедиков разглежда Мадарския релеф през проблема „тракийски херос“, като обявява край на несъстоятелните твърдения. Паметникът очевидно се отнася до VIII-IX век и е български. Венедиков изказва становище, че досега се разглеждат основно формата и стилът, но не се повдига въпросът за сюжета – *идеята*. При сравняването с тракийските плочки той обръща внимание на факта, че в тракийския ловен мотив обект на лова е винаги *поле-*

зен дивеч, но не и звяр. Друг отбелязан момент е обстоятелството, че изображенията на лъв и куче в тракийските плочки не са така често заедно, а там, където ги има в рамките на едно изобразително поле, те очевидно *дублират* една функция – на „помощника“. Това води до заключенията, че „между сюжета на Мадарския релеф и този на тракийските оброчни релефи няма никакви допирни точки“, както и че „релефът и надписите са съвременни“. (Венедиков, Ив. 1956, 167-170)

Особено място в сборника заема статията на Т. Герасимов. (Герасимов, Т. 1956, 119-135) Наличието на изобразено стреме е потвърдено при огледите от 1954 г. Установени са общи принципи на декоративното третиране, като влияние от Иран, които ги няма в гръцкото и в римското изкуство. (Герасимов, Т. 1956, 126) Т. Герасимов определя като *особеност* в релефа факта, че няма изобразен терен (почва) под фигурите в композицията, поради което те като че ли висят във въздуха. (Герасимов, Т. 1956, 131) Отхвърля се представата за монумент с тракийски бог конник. Заключение е, че по съдържание и по принципите на декоративно третиране Мадарският релеф е в сходство с релефните триумфални сцени в Иранския изток. (Герасимов, Т. 1956, 132-135)

В статията си Станчев (Ваклинов) посочва: „Не може да има съмнение, че мадарският релеф е средновековен паметник“. (Станчев, Ст. 1956, 194) Той отбелязва, че за културата на Ранното източноевропейско средновековие е характерно влиянието на източни форми от района на Средна Азия до VIII век. (Станчев, Ст. 1956, 198) Според Ст. Станчев „прабългарите (...) носят тъкмо една тюркизирана сармато-аланска материална култура“. (Станчев, Ст. 1956, 198) В някои скални рисунки от възвишенията Сулек (Хакаско-Минусинската зона), изобразяващи конници, широко разпространени в конния свят, той вижда „близост“ в ездитния комплекс. (Станчев, Ст. 1956, 201) (ил. 4 и 5)

През 1977 г. изследователят се връща отново към Мадарския релеф като иконографски реалии и тълкуване, отново в режим на сравнение с фолклорните скални линейни изображения от степите. А самите степи той разглежда единствено като „родината на тюркските народи“. В обобщаващ план Мадарският релеф, както и през 1956 г., е възприет като „победата над неприятеля, триумфът на победителя“. (Ваклинов, Ст. 1977, 100-103)

Ст. Станчев отбелязва важната разлика между сасанидските конни изображения върху сребърните блюда и тези на средноазиатските майстори – *стремената*. При изображенията от Средна Азия – Хорезм и Согдиана – стремето присъства в иконографията (торевтиката и стенописите от Пянджикент) (ил. 6). За Станчев стремето е възприето и изтъкнато като „тюркски“ белег, независимо че то има по-сложна история.

Появяването на протостремето се свързва с Индия (скулптурите в Санчи – II век пр.н.е.). Едно изолирано изображение на стреме има в кушанска гравюра върху камък (100 г.), а като установен пряк артефакт стремената се свързват с Китай (гробница до Чанша – 302 г., и гробница до Нанкинг – 322 г.). Развитие на стремето в Далечния изток се отнася към IV-V век. То бързо се разпространява сред всички конни народи. В Европа византийците виждат стремената за първи път при аварите в средата на VI век. (Никоноров, В. 2003, 263-264)

В обзорната си книга „Старобългарското изкуство“, заставайки зад акад. Гаврил Кацаров, Никола Мавродинов смята идеята за античния „тракийски“ произход на Мадарския релеф за отхвърлена. Освен това той подлага на директна критика спуснатата от Всеволод Николаев „ахеменидска“ хипотеза. Природата на паметника вижда като „българско царско изкуство“. Той приема, че конното изображение е на *Омуртаг*. (Мавродинов, Н. 1959, 73-74)

Рашо Рашев възприема етнонима „българи“ към VI-VII век като широка рамка на сродност, т. е. в надетностно, групово значение, „подобно на по-ранния етноним „хуни“ (...) от края на IV – края на V век“. (Рашев, Р. 2005, 12) В българската етногенеза Рашев вижда три етноразовни групи – иранска, угорска и тюркска – като формирането на българите според него трябва да е започнало в рамките на хунския племенен съюз преди 375 г. Той приема, че аристокрацията на българите се придържала към тюркската традиция (хунската и западнотюркската), предполагаема в качеството на водеща в българския модел. В този план проф. Рашо Рашев формира и научните си очаквания за културния профил на Мадарския релеф като „обобщен образ на обожествен български владетел“ в тюркски аспект. (Рашев, Р. 1978, 28)

Д. Овчаров смята, че в образа на конника ловец, воин или триумфатор трябва да се търси епичен герой, представен преди

всичко като *праотец* и *родоначалник*, т.е. в образа на герой, стоящ в социално-историческата организация на обществото. Той приема, че този епичен герой не се проявява като отделна личност, а като израз на етническо самоутвърждаване в българската културно-религиозна система. (Овчаров, Д. 2000-2001, 51-59) Овчаров търси някакво валидиране върху успоредици с тюркските народи (образ от номадска социална структура), но едновременно изтъква, че българите са имали източен *културен посредник*. Те са „взаимствали“ от индо-иранска култура. (Овчаров, Д. 2000-2001, 67)

В контекста на архаичните тюркски родови представи (като Тенгри – дух на Небето) релефът е подложен на тълкуване от Живко Аладжов като „*религиозен*“ мотив – въпреки липсата на подобна „религиозно-изобразителна“ практика в комплекса от вярвания при тези алтайски народи. Прокарва се мнението, че именно българското конно изображение трябва да се възприема като отработено, постигнато антропоморфизиране в тюркската анимистична обща представа „Тенгри“. В това направление се прави опит да се обясни Мадарският конник като сливане на тюркския култ към Небето и култа към „хана“. (Аладжов, Ж. 1983, 76-78) В случая са подчернени важни психологически аспекти в праговете на културата, които обосновават антропоморфния образ диахронно в посока от сакрално-образното към светското, а не обратно.

В аналитичния си подход, базиран на аргументация върху фолклорна основа, И. Венедиков отбелязва, че при юначните мотиви символите за коня и ездача в българския епос са свързани с Небето. (Венедиков, И. 1987, 177-178) В народните представи Слънцето, като аспект на свещеното, също е конник. (Венедиков, И. 1995, 306)

Това създава определена нагласа релефният образ на Мадарския конник да се потърси в културната симптоматика на сакралното, като централен български *мито-поетичен герой*. Един такъв ракурс би означавал, че в този случай се предполага нивото на развита българска митология, достигнала антропоморфизиране на свещените си представи в официалното изкуство. Но доминиращ сравнителен план и в този случай остава тюркският, поради което се създава логически дефицит.

Особен принос за придвижването на тълкуването към културните основания на изобразителната гледна точка в Мадарския ре-

леф през новия период реализира О. Минаева. Тя застъпва тезата за Конника герой. Изхожда от съпоставка на иконографските данни от конните сцени, привлечени като сравнителен материал около търсенето на културна съпричастност с българския паметник. При сравнение с тракийския херос Минаева отбелязва различното концептиране на образа от Античността и на този от Средновековието. Тя изтъква конната иконография и ловната сцена от източните традиции като приемствена символика на царската власт, но наред с това отбелязва, че иконографската схема на Мадарския релеф е различна и от релефите със сцени на инвеститура или триумф. (Минаева, О. 1990, 88-91)

При анализа на облеклото, с което е моделиран ездачът, се отхвърля възможността това да е военен костюм. (Минаева, О. 1990, 44-45) Диплите на дрехата и пояса по-скоро напомнят за мека тъкан. „Ловната сцена“ се разглежда като сакрален акт изпитание, в което инсигния се явява копието. (Минаева, О. 1990, 65-66)

О. Минаева формулира поредицата от проблеми, между които е въпросът за древнобългарското съзнание, за представите и съдържанията му, както и тяхното функциониране в изкуството. Отбелязани са несигурното извеждане на доминиращата роля и характерът на българската идеология в творческите изяви, както и неизчистените понятия „религиозен възглед“ и „религиозна система“, в която битуват като реконструирани редица директно привнесени аналогии (шаманството). (Минаева, О. 1991, 22-23)

О. Минаева поставя въпроса за митологичното мислене като универсален способ за глобално концептиране, а оттук и виждането на паметниците като *митологични текстове*. В същия контекст космологичните и космогоничните идеи от митологичния модел на света, хармонизиращи социума, се търсят като осмисляне на властта. Именно тук са привлечени проблемът, който поставя Мадарският релеф, и търсенето на „нов прочит“ в условията на мито-поетичното съзнание, през реконструкцията на представите и евентуалните влияния. Анализът на формата през знаковия характер на изкуството от VII-IX век е препоръчан откъм установяването на *символиката* – пространствена, ритуална, идеологическа. (Минаева, О. 1991, 24-26)

Отношение по казуса с Мадарския релеф взима Цв. Степанов. По повод на българското конно изображение той развива виждане-

то за три стадия на осмисляне, „... което може да се изрази чрез релацията: конник – конен герой – български владетел“. В този смисъл в символиката на сцената от Мадара той вижда няколко аспекта: *космогоничен* (постигане на сътворение чрез преодоляване на сила), *династически* (епически) и *политически* (светски). (Степанов, Цв. 1999, 150-154)

62

Пак в началото на XXI век се появява отново и реабилитираната „сасанидска“ теория. В общи линии Т. Чобанов привлича старите аргументи за сходства със сасанидските релефни конни образци от Накш-и-Рустам и Так-и-Бостан, както и със сасанидската торевтика – сребърните блюда с владетелски изображения. (Чобанов, Т. 2010, 9-14) Чобанов предполага, че властовото и идеологическото послание на Сасанидските релефи и Мадарския релеф е същото (т.е. в подражателност – А. А.): „Целта е да се представят могъществото на владетеля и триумфът над неговите врагове и противници“. (Чобанов, Т. 2010, 16) Ето защо Чобанов смята, че изображението на Конника в българския релеф също трябва да има такава идентификация – на Аспарух или Тервел. Но в рамките на династияния повод той вмества и името на Авитохол – като „легендарен основател на българската династия и даже сборен образ на предците“. (Чобанов, Т. 2010, 17)

В началото на XXI век темата за Мадарския релеф отново е актуализирана с излизането на книгата „Изгубените кодове на древните българи“ (2001 г.) на Александър Алексиев-Хофарт. Изследването предлага по-друга гледна точка към Мадарския релеф, ориентирана диахронно към духовните митологично-религиозни култови традиции на сако-сарматските народи, обитавали Средна Азия и Европа. В него представата за Конника е търсена в **соларна** природа (древноиранското „*Безсмъртно, бързоконно Слънце*“ в Авеста). Във връзка с книгата е проведена кръгла маса в СУ „Кл. Охридски“ на 22 март 2003 г. (Степанов, Цв. 2008, 35-37) Предложена е нова интерпретация на някои елементи в композицията (**ореол** около главата на Конника и **жезъл**, вместо късо копие). В същия план е развита идеята за източноиранския соларен архетип, вложен в контекста на владетелската идеология, базирана върху древноиранския **сакски митраизъм**. (Акишев, А. 1984)

Акцентът в този нов подход е поставен върху **култа към Времето**, който се явява основен структурен елемент на владетелската

идеология, работещ като **канон** в *Именника на българските владетели*¹.

Както е известно, върху българския царствен документ са взели отношение редица наши и чуждестранни учени, с различно теоретично позициониране². Оттук произтичат проблемите с идентифицирането на календарните термини и месечните обозначения по числови стойности. Особен проблем се оказва въпросът с установяването на календарната природа, вложена в Именника – лунарна или слънчева. Прилагането на лунарния подход върху документа и стремежът термините да се възпроизведат върху тюркски езикови данни води до дисбаланс в леточисленето, а оттук и до възприемането на Именника за ненадежден източник. (Рънсиман, Ст. 1993, 16) Но прилагането на слънчевия подход, развит върху източноиранска традиция и терминология, води до изясняване на редица календарни обстоятелства и изгражда Именника като строга структура и като ранна българска политическа история. (Добрев, П. 1998; Добрев, П. 2015, 62-65; 88-89)

63

Констатацията за такава слънчева доминанта във възприемането на света в древнобългарската култура създава определена нагласа и в интерпретацията на възгледа, реализиран в художествената култура.

Съдържателният план в българския релеф е предполагаем като културно иманентен и обоснован върху *свещените представи* на една календарно-астрологична психология. От малкото сведения за българската религиозност се разбира, че почитта към *небесните стожери* и свързаните с нея практики са базов фактор в космологичния възглед на българското елитарно митологично-религиозно съзнание. (ГИБИ 1994, 62; 63) Ето защо е предложена иконологична интерпретация, разглеждаща релефната композиция като състав от **символи** („културни симптоми“, транслиращи преносен смисъл – Ернст Касирер – Касирер, Э. 2002, 50-52; 168) в условията на комуникативна стратегия. Този реконструиращ подход води към установяването на конкретна небесна конфигурация, т.е. модел на ПАМЕТ: **Конник-Слънце; Куче-Луна** и **Лъв-Регул** (алфа-звезда от „владетелското“ съзвездие Лъв и в иранската традиция, наричана „*Лъвско сърце*“ и „*Малкият цар*“).

¹ Документът е намерен през 1861 г. от руския филолог Андрей Попов, който го публикува през 1866 г. Известни са три преписа: Уваров, Московски и Погодинов.

² Йожеф Микола, Геза Фехер, Моско Москов, Васил Златарски, Стивън Рънсиман, Омелян Прицак и др.

Компютърните астрономични програми идентифицират такова събитие в 165 г. от н. е. (25 юли). Според фиксираната Вавилонска еклиптика (Зодиак) тогава Регул/Регулус се е намирал в 5-и градус на съзвездие Лъв (с отчетена прецесия), а не в днешния 30-и градус. (Алексиев-Хофарт, А. 2009, 236-240; Алексиев-Хофарт, А. 2013, 177-180) Тази годишна стойност съвпада с данните от *Именника на българските владетели*, който известява, че преди идването на Аспарух (680 г. – Година на Змея) българските князе управляват земи отвъд р. Дунав за срок от 515 години, отвещащо отново към 165 г. – началната за българската държавност Дилом (Година на Змията). До този момент тази най-ранна година на династията Дуло, свързана с името *Авитохол*, се смята в българската историография за легендарно зададена и за имитирана, исторически незащитима древност.

В този сакрален и елитарен културен план Конникът в българския релеф се предполага в качествата му на основополагащ митологичен соларен авторитет/архетип, разработен до нивото на владетелската идеология. Но пренесен в концепцията за Времето като божествена субстанция, Соларният конник влиза в културната формула и на българската идентичност.

Така новите тенденции в осмислянето на Мадарския релеф се групират все по-плътно върху общоирански културни специфики, преодолявайки някои от по-ранните предварителни аналогии, развити и акцентирани върху друг етнически спектър.

Библиография:

- Аладжов, Ж. (1983). За култа към Тангра в средновековна България. – *Археология*, 1-2, 76-86
- Алексиев-Хофарт, А. (2009). *Митраизмът и древните българи*. София, Тангра ТанНакРа
- Алексиев-Хофарт, А. (2013). Духовни специфики на древнобългарското общество, отразени в някои паметници. – В: *Българското начало – поглед от 2012 година*, с. 162-188. София, Тангра ТанНакРа
- Ваклинов, Ст. (1977). *Формиране на старобългарската култура VI-XI век*. София, Наука и изкуство

Венедиков, Ив. (1956). Може ли Мадарският конник да бъде изображение на тракийския херос. – В: *Мадарският конник – проучвания върху надписите и релеф*, 167-180. София, БАН

Венедиков, Ив. (1987). *Златният стожер на прабългарите*. София, Наука и изкуство

Венедиков, Ив. (1995). *Медното гумно*. Стара Загора, Частен колеж Тракия

Герасимов, Т. (1956). Проучвания върху мадарския скален релеф – В: *Мадарският конник – проучвания върху надписите и релефа*, 115-166. София, БАН

ГИБИ IX (1994). Ч. II, 62; 63

Добрев, П. (1998). *Царственик на българското достолепие*. София, ИК Иван Вазов

Добрев, П. (2015). *Посланията на древните българи*. София, Рал Колобър

Кассирер, Э. (2002). *Философия символических форм – Т. 2 – Мифологическое мышление*. Москва-СПб, Университетская книга

Живкова, Н. (2008). Мадарският конник, „мадарщината“ и нашето национално самочувствие. – В: *Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д. ист. н. Георги Марков*, 243-259. София, Тангра ТанНакРа

Иречек, К. (1884/преизд.1974). *Пътувания по България*. София, Наука и изкуство

Кацаров, Г. (1925). Скалният релеф при Мадара. – В: *Мадарският конник*, 27-40. София, БАН

Кондаков, Н. (1929). *Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры*. Прага, Чешской академии наук и искусств

Крънджалов, Д. (1948/49). Фалшивите четения на мадарските надписи. – *Народна просвета* V, (кн. 6), 18-32

Крънджалов, Д. (1953). Мадарският всадник. К вопросу об этногенезе болгар. – *Cheskoslovenska etnografie*, I, (кн. 2-3), 203-260. Прага

Мавродинов, Н. (1959). *Старобългарското изкуство*. София, Наука и изкуство

Минаева, О. (1990). *Мадарският конник*. София, Български художник

Минаева, О. (1991). Някои въпроси за характера и особеностите на българското изкуство през VII-IX. – *Проблеми на изкуството*. (бр. 1), 21-27

Миятев, Кр. (1928/1929). Мадарският конник. – *Известия на българския археологически институт*, т. V, 90-126

Миятев, Кр. (1930). Мадара и Мадарският конник. – *Българска историческа библиотека*, Т. I, 24-51. София

Никитин, С. А. (1953). Образуване на българския народ и възникване на българската държава. – *Исторически преглед*, № 1, 51-77.

Николаев, Вс. (1949). Паметник ахеменидского (персидского) владчества в Европе: Мадарский всадник – цар Дарий I Гистасп. – *Вузантинославика*. X, I, 42-58

Никонов, В. П. (2003). К вопросу о роли стрелян в развитии военного дела – *Степи Евразии в древности и средневековья*, (кн. 2), 263-267. СПб

Овчаров, Д. (2000-2001). *Прабългарската религия: произход и същност*. София, Готуранов и син

Протич, А. (1926/1927). Сасанидската художествена традиция у прабългарите. – *Известия на българския археологически институт*. т. IV, 211-235, София

Рашев, Р. (1978). За тибетските успоредици на Мадарския конник – *Археология*, (кн. 3), 24-29

Рашев, Р. (2005). *Прабългарите през V-VII век*. София, Орбел

Рънсиман, Ст. (1993). *История на Първото българско царство*. София, Иван Вазов

Станчев, Ст. (1956). Реалиите върху релефа на Мадарския конник. – В: *Мадарският конник – проучвания върху надписите и релефа*, 181-233. София, БАН

66 Степанов, Цв. (1999). *Власт и авторитет в Ранносредновековна България (VII-ср. IX в.)*. София, Агато

Степанов, Цв. (2008). *История vs псевдонаука. Древнобългарски етюди*. София, Сиела

Успенский, Ф. (1900). Старо-болгарская надпись Омортага. – *Известия Русского археологического института в Константинополе*. Т. 6, 217-228

Филов, Б. (1934). Мадарският конник – В: *Мадара – разкопки и проучвания*, (кн. I), 260-261. София

Чобанов, Т. (2010). *Изследвания върху културата на старите българи*. София, Тангра ТанНакРа

Strzygowski, J. (1910). *Amida*, Heidelberg

Ил. 1. Мадарският релеф

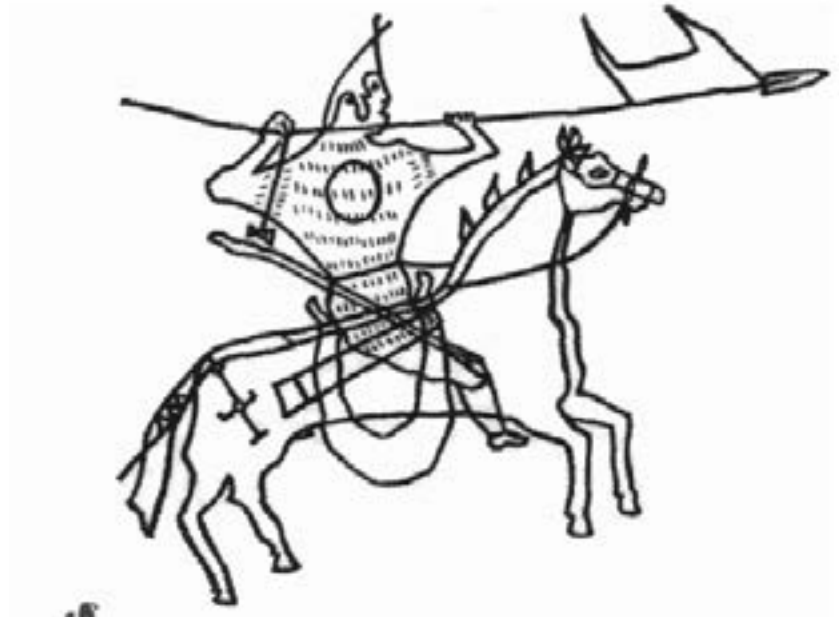
Ил. 2. Сасанидски релеф – Ардашир I и Ахурамазда

Ил. 3. Тракийски херос

Ил. 4. Петроглифи от Монголия (Хар-хад)

Ил. 5. Наскално изображение на воин от Сулек (Хакасия)

Ил. 6. Согдийски ездач (сребърно блюдо с позлата) – VIII век